

ԱՇՇՈՒՔԱՆԱՊԱԼԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

Նոր ասորեստանյան թագավորության վերջին արքաներից մեկի՝ Աշշուրբանապալի (Ք. ա. 669-627 թթ.) կառավարման ավարտական փուլը մինչ օրս առանձնակի ճշգրտությամբ աչքի չի ընկնում։ Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ շուրջ մեկ դարի ընթացքում բազում գիտական աշխատություններ ու հոդվածներ են նվիրվել Աշշուրբանապալի քաղաքական գործունեության ու կերպարի բնութագրմանը, այնուամենայնիվ, հստակեցված չի կարելի համարել նաև նրա ու Բաբելոնի թագավոր Կանդալասնուի նույնացման կամ էլ ժխտման ուղղությամբ տարված աշխատանքները։ Մասնագիտական գրականության մեջ հիմնախնդրի առումով կարելի է հանդիպել բազում տարաբնույթ ու իրարամերժ կարծիքների։

Աշշուրբանապալի կառավարման վերջին տարին թվագրվել ու թվագրվում է Ք. ա. 639 թվականից մինչև Ք. ա. 626 թվականն ընկած մի որևէ թվականով։ Դ. Սադաևը նշում է, որ նրա մահվան թվականը չի գերազանցում 7 տարին՝ դիտարկելով այդ տարբերությունը որպես Հին Արևելքի համար ոչ նշանակալից թիվ և եզրակացնում, որ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է կանգ առնել Ք. ա. 627 թվականի վրա¹։ Ն. Հարությունյանը իր հոդվածներից մեկում նշում է Ի. Դյակոնովի բանավոր ցուցումը խնդրի վերաբերյալ, ըստ որի Աշշուրբանապալը մահացել է Ք. ա. 629/628, կամ հավանաբար Ք. ա. 627 թվականին, բայց կառավարել է միայն մինչև Ք. ա. 635/634 թվականը²։ Հարկ է նշել, որ հստակություն չկա նույնիսկ Ի. Դյակոնովի մոտ։ Նրա մոտ առկա են վերոնշյալ գրեթե բոլոր թվականները՝ մասնավորապես Ք. ա. 633 [?] և Ք. ա. 635 [?] թվականները³։ Ինչպես դժվար չէ կռահել, մման մոտեցումն առկա է եղել խորհրդային շրջանի գրեթե բոլոր մասնագետների մոտ⁴։ Ն. Արոնցի մոտ նույնպես առկա է երկու տարբեր թվականներ՝ Ք. ա. 626 և Ք. ա. 632 թվական⁵։ Երևույթը բավականին հետաքրքիր և առանց որևէ կողմնակալության է ներկայացված Ա. Քոպանի մոտ՝ Ք. ա. 635/627 թվական⁶, իսկ Վ. Հինցը գտնում է, որ Աշշուրբանապալը մահացել է Ք. ա. 629 թվականին⁷։

Մինչև 1956 թվականը մասնագիտական գրականության մեջ Աշշուրբանապալի մահվան թվականը սովորաբար նշվում էր մոտ Ք. ա. 633 թվականը⁸, սակայն 1956 թվականին Դ. Ուայզմանը մեջբերելով Ֆիլադելֆիայի համալսարանի թանգարանում պահվող Նիպպուրից հայտնի № 4016 արձանագրությունը, թվագրված Աշշուրբանապալի կառավարման 38 տարով Միմանու ամսի 20-ին, այսինքն՝ Ք. ա. 631 թվականի հունիսի 5-ով՝ ժխտեց վերոհիշյալ թվագրումը⁹։ Ուայզմանի վերոհիշյալ

թվագրումից զատ, կա մաս ալ տարբերակ, ըստ որի Նիպպուրի արձանագրությունը թվագրվում է Ք. ա. 631 թվականի մարտի 20-ով¹⁰: Մեր մեկ ալ հողվածում Աշշուրբանասպալի կառավարման թվականների համար որպես հիմք ընդունել ենք մույն Նիպպուրյան արձանագրության տվյալները՝ նրա կառավարման վերջին թվականը համարելով Ք. ա. 631/630 թվականը, չբացառելով մաս Ք. ա. 630/629 թվականը¹¹:

Շուտով մույն 1956 թվականին Խառան քաղաքում պեղումների ժամանակ Դ. Ռայսի կողմից հայտնաբերվեց մի տապանագիր: Հետագա ուսումնասիրությունների ու տապանագրի վրայի արձանագրության ընթերցման արդյունքում պարզվեց, որ այդ տապանագիրը պատկանում է Բաբելոնի թագավոր Նաբոնիդի (Ք. ա. 556-539 թթ.) մայր՝ Ադդա-գուպպիին: Հարկ է նշել մաս, որ նմանատիպ արձանագրություն հայտնաբերվել էր դեռևս 1906 թվականին Հ. Պոնյոնի կողմից, և ամենայն հավանականությամբ նրանք կրկնօրինակներ են եղել: Արձանագրության հայտնաբերումից երկու տարի անց՝ 1958 թվականին, Կ. Գեդդի կողմից հրատարակվեց Ադդա-գուպպիի տապանագրի վրայի արձանագրությունը, որը հեղինակի մոտ կրում է Nabonidus H1, B. անվանումը¹²:

Այժմ անդրադառնանք Ադդա-գուպպիի տապանագրի արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածներին (այուն I, տող՝ 29-32).

29. Աշշուրբանասպալի 20-րդ տարուց, Ասորեստանի թագավորի, երբ ես ծնվեցի,

30. մինչև Աշշուրբանասպալի 42-րդ տարին, մինչև Աշշուր-էտեղ-իլանի 3-րդ տարին

31. նրա որդու, մինչև Նաբոպալասարի 21-րդ տարին, մինչև Նաբուգոդոնոսորի 43-րդ տարին,

32. մինչև Ամել-Մարդուկի 2-րդ տարին, մինչև Ներիգլիսսարի 4-րդ տարին

Դիշտ է, Ադդա-գուպպիի արձանագրությունը ներկայանում է որպես ինքնակենսագրություն, որն իհարկե փորագրվել է նրա որդի Նաբոնիդի հրամանով, ամենայն հավանականությամբ, մոր մահից հետո: Այնուամենայնիվ, նրանում տեղ են գտել մաս Հին Միջագետքի պատմության համար խիստ ուշագրավ տեղեկություններ: Եվ դժվար թե որևէ մի ժամանակ գտնվի այնպիսի մի փաստ, որով կարելի կլինի կասկածի տակ առնել նրանում տեղ գտած պատմական և ժամանակագրական փաստերը: Ընդհանրապես արձանագրության տվյալները կասկած չեն հարուցում: Ըստ վերոհիշյալ արձանագրության՝ Աշշուրբանասպալը կառավարել է 42 տարի, այսինքն՝ նրա կառավարումն անխախտ է եղել ընդհուպ մինչև Ք. ա. 627 թվականը: Տապանագրի տվյալների հաղորդմամբ, ինչպես տեսնում ենք, Աշշուրբանասպալի կառավարման վերջին տարին Ք. ա. 631/630 թվականից պետք է տեղափոխվի Ք. ա. 627 թվականը: Մեր խորին հա-

մոզմամբ, այս թվագրումը չընդունելու համար չկան բավականին փաստեր, ինչպես նաև գոյություն չունի Ադդա-գուպպիի տապանագրի արձանագրության տվյալները ժխտող գեթ մեկ փաստ: Ճիշտ է, Բաբելոնի պատմության այդ շուրջ հինգ տարվա քաղաքական պատմության մասին քիչ բան է հայտնի, և մեր ամբողջ պատկերացումներն այդ ընթացքի վերաբերյալ գրեթե ամբողջապես վերականգնվում են տնտեսական, վարչական և իրավական բնույթի տեքստերից¹³, սակայն, այնուամենայնիվ, այս ամենը նույնպես բավարար չէ, որպեսզի մերժվի վերոհիշյալ թվագրումը: Հարկ է նշել, որ բավականին պատկառելի թիվ են կազմում նաև Ք. ա. 627 թվականը ընդունող մասնագետները¹⁴:

Թեմայի առումով մեզ համար կարևորն այն է, որ Աշշուրբանակալը կառավարել է 42 տարի, և հետևաբար, մինչև նոր փաստերի հայտնաբերումը, որը միաժամանակ կժխտի նաև վերոնշյալ արձանագրության տվյալները, Աշշուրբանակալի կառավարման վերջին տարին պետք է թվագրվի Ք. ա. 627 թվականով: Եվ երկրորդ հանգամանքը՝ արձանագրության առաջին երկու թագավորները՝ Աշշուրբանակալը և նրա որդի Աշշուր-էտե-իլանին, Ասորեստանի թագավորներ էին (և կարծես թե նրանցից ոչ մեկն էլ չի կառավարել Բաբելոնում), այն դեպքում, երբ հաջորդները՝ նորբաբելոնյան: Ինչո՞ւ արձանագրության մեջ տեղ չեն գտել Շամաշ-շում-ուկինն ու Կանդալանուն: Ըստ տրամաբանության, հենց նրանց անուններն են, որ պետք է լինեին արձանագրությունում, բայց չկան: Ըստ նույն տրամաբանության, Ադդա-գուպպին պետք է ծնված լիներ ո՛չ թե Աշշուրբանակալի 20-րդ տարում, այլ նրա կրտսեր եղբայր՝ Շամաշ-շում-ուկինի կառավարման 20/19-րդ - կամ վերջին տարում, կամ էլ Կանդալանուի կառավարման առաջին տարում: Ելնելով վերոշարադրյալ տրամաբանությունից՝ կարծես թե հիմք կա կարծելու, որ Ադդա-գուպպիի արձանագրության մեջ, ըստ հերթականության, իրենց կառավարման տարիներով ներկայացված են թագավորներ, որոնք տիրել են հենց Բաբելոնին:

Հայտնի է, որ Ք. ա. 672 թվականին Ասսարհադդոնը (Ք. ա. 681-669 թթ.) իր ավագ որդուն՝ Աշշուրբանակալին, նշանակում է Ասորեստանի, իսկ Ք. ա. 670 թվականին կրտսեր որդուն՝ Շամաշ-շում-ուկինին՝ Բաբելոնի թագաժառանգ: Ք. ա. 669 թվականի օգոստոսի 20-ին վախճանվեց Ասսարհադդոնը, իսկ մեկ ամիս անց Աշշուրբանակալը բազմեց հայրական գահին: Սակայն շուրջ մեկ տարի երկմտելուց հետո միայն Աշշուրբանակալը կատարեց հոր կամքը¹⁵: Շուտով երկու եղբայրների միջև եղած տարաձայնությունները նրանց չորս տարի (Ք. ա. 652-648 թթ.) ներքաշեցին համառ ու անզիջում պայքարի մեջ, որն էլ ավարտվեց Աշշուրբանակալի հաղթանակով: Շամաշ-շում-ուկինը գերությունից խուսափելու համար այրել է տալիս արքայական պալատը

և նետվում բոցավառվող պալատի կրակների մեջ: Շամաշ-շում-ուկինի մահից հետո բաբելական գահին հայտնվում է ոմն Կանդալանուն, որի անձի մասին մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք: Մինչ օրս մասնագետների շրջանում չեն դադարում վեճերը նրա անձի շուրջ, իսկ միակ բանը որ գիտենք, այն է, որ Շամաշ-շում-ուկինից հետո Բ. ա. 648 թվականից նա արդեն բաբելական գահի վրա էր: Նրա անձի վերաբերյալ գիտնականները բաժանված են երկու խմբի: Ոմանք գտնում են, որ Կանդալանուն, որը բառացի նշանակում է «ծուռ թաթ», Աշշուրբանասպալի գահական անունն է, որով նա հանդես է եկել որպես Բաբելոնի թագավոր, իսկ գիտնականների մյուս խումբը գտնում է, որ նրանք տարբեր անձնավորություններ են: Դեռևս XX դարի սկզբներին Ս. Ֆոն Լանգդոնն առաջիններից մեկն էր, ով կարծիք հայտնեց նրանց նույնացման վերաբերյալ¹⁶: Լանգդոնի այս տեսակետին դեմ արտահայտվեց Է. Ունգերը՝ գտնելով, որ Բ. ա. 648 թվականին Բաբելոնը գրավելուց հետո Աշշուրբանասպալը Կանդալանունին նշանակում է որպես կախյալ թագավոր¹⁷:

Մասնագետների շրջանում քաջ հայտնի է, որ Աշշուրբանասպալը Ասարհադդոնի ավագ որդին չէր, նրա ավագ որդին Սին-նադին-ապալն էր, որն ամենայն հավանականությամբ, մահացել է երիտասարդ հասակում¹⁸: Երկրորդ որդուն՝ Աշշուրբանասպալին, որի մայրը ասորուհի էր, տվել էին մեհենական գրագրային դպրոց, որտեղ պետք է ուսումնասիրեր սեպագրերի գաղտնիքները: Նա սովորել է արքայազունիների համար նախատեսված պալատական դպրոցում՝ bīt-redūti և, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվում էր քուրմ դառնալ: Սակայն, ի տարբերություն Մ. Դանդամակի՝ Բ. Լանդսբերգերն ու Ի. Դյակոնովը գտնում են, որ Աշշուրբանասպալը քերականությանը լավ չէր տիրապետում¹⁹: Սակայն ուղղակի և անուղղակի տվյալները մեզ ստիպում են համաձայնվել հենց Մ. Դանդամակի տեսակետին, ըստ որի Աշշուրբանասպալը բավականին լավ դիրքերից տիրապետում էր ոչ միայն աքքադերենին, այլև՝ շումերերենին: Հաջորդ՝ երրորդ որդին՝ Շամաշ-շում-ուկինը, որի մայրը բաբելոնուհի էր, ինչպես դժվար չէ կռահել, Սին-նադին-ապալի մահից հետո նախապատրաստվել էր որպես տերության գահաժառանգ²⁰: Խնդիրն այն է, որ իրավական տեսանկյունից գահի հաջորդ թեկնածուն պետք է լիներ հենց Աշշուրբանասպալը, այլ ոչ թե Շամաշ-շում-ուկինը: Դժվար է ասել, թե ինչո՞ւ է Ասարհադդոնը ընտրել հենց նրան, բայց կարելի է ենթադրել, որ Աշշուրբանասպալն ունեցել է մարմնական արատներ, այնպիսի արատներ, որ թագավորին թույլ չեն տվել երկար ճանապարհորդության և արշավանքների, որի պատճառով էլ հայրը գահը հանձնել է երրորդ որդուն: Հիմնախնդիրն իր տեղն է գտել նաև Ու. Լամբերտի մի ուշագրավ հոդվածում: Ըստ նրա, սովորաբար թագավորին հաջորդում էր նրա որդին, մինչդեռ նա չպետք

է թուական լինել, այլ պետք է մեծ ընդունակություններ ունենա՝ որպես ռազմական առաջնորդ: Չկար հստակ կարգ սրա վերաբերյալ, և հաջորդ թագավորի ընտրության համար միակ անհրաժեշտ պայմանը նրա համապատասխանությունն էր այդ չափանիշներին: Մենք գիտենք, որ հնարավոր է թագավորն ընտրել իր գավազներից ոչ թե ավագին, այլ ում կհամարեն ամենալավը²¹: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Աշշուրբանապալը չէր համապատասխանում թագավորի ասորեստանյան չափանիշներին: Որ անմիջական Աշշուրբանապալի կողմից ոչ մի արշավանք չի արձանագրվել, դա շատ լավ վկայված է: Հետագայում հանդիպելով ասսորական ավագանու և քրմության ուժեղ դիմադրությանը՝ Ասսարհադդոնը ստիպված է եղել փոխել իր որոշումն և Շամաշ-շում-ուկինին նշանակել է Բաբելոնի թագաժառանգ:

Համենայն դեպս, հարկ ենք համարում նշել, որ չկա ոչ մի հիմնավոր պատճառ, գուցե այդպիսին դժվար էլ գտնվի, որ Բաբելոնը գրավելուց հետո Աշշուրբանապալն այն զիջեր որևէ մեկին: Եվ անհրաժեշտական է ժխտել, որ Աշշուրբանապալը՝ որպես Բաբելոնի թագավոր, կարող էր ընդունել Կանդալանու գահանունը: Ջ. Բրիքմանը՝ որպես հակափաստարկ, Աշշուրբանապալի արձանագրությունից մեջ է բերում մի հատված, որտեղ Աշշուրբանապալը ասում է. «Ես պարտադրում եմ նրանց Աշշուր աստծո լուծը, որը նրանք (բաբելոնացիները - Ռ. Յ.) լքել են. ես նրանց վրա հաստատում եմ կառավարիչներ, որոնց ես ընտրել եմ»²²: Իսկ Ջ. Օուքսերը նշում է, որ ավանդույթը նույնացնում է Կանդալանուին եղբոր հետ (կամ հենց Աշշուրբանապալի հետ), որ Աշշուրբանապալը նշանակել է իր եղբայրներին Բաբելոնի և Ասորեստանի մի շարք գլխավոր պաշտոններում, լավ վկայված է, բայց ոչ մի տեղ Կանդալանուն անվանված չէ, նրա անունը չկա նույնիսկ Ասսարհադդոնի ինը որդիների անվանացանկում²³: Նույն տեսակետն են պաշտպանում նաև Ա. Գրեյսոնը, Դ. Ուայզմանը²⁴ և այլք: Սակայն, մեր խորին համոզմամբ, այն հանգամանքը, որ Աշշուրբանապալը իր հարազատներին նշանակել է տերության մեջ բավականին բարձր պաշտոններում, ամենևին էլ չեն վկայում այն մասին, որ նա Բաբելոնի գահը պետք է զիջեր որևէ մեկին:

Սի կարևոր հանգամանք է, ավանդությունը Աշշուրբանապալին նույնացնում է Սարդանապալի հետ: Այս անունը առաջին անգամ հիշատակում է Հերոդոտոսը²⁵, որը հայտնի է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացուն և Թովմա Արծրունուն²⁶: Մեր խորին համոզմամբ, մենք այստեղ գործ ունենք մի ժամանակավրեպ իրողության հետ, քանզի պատմիչների երկերում Սարդանապալոսը հանդես է գալիս որպես Ասորեստանի թագավոր և որն էլ իբր պարտվելով մարերից ու բաբելացիներից՝ հրամայել է այրել արքայական պալատը և իրեն նետել կրակների մեջ: Այս գեղեցիկ պատումը, որը ներկայացնում է Դիոդորոս Սի-

կիլացին²⁷ ու նրան հետևելով Թովմա Արծրունին և այլք, ոչ մի կապ չի կարող ունենալ Աշշուրբանապալի հետ: Սարդանապալի վախճանը բավականին շատ կետերով մմանվում է ավելի շուտ Շամաշ-շում-ուկի-նի կյանքին ու վախճանին: Հավանաբար, Շամաշ-շում-ուկի-նի արարքն այնքան խորը հետք է թողել ժամանակակիցների վրա, որ նրանից շուրջ մեկուկես դար հետո հյուսվել են մմանատիպ պատումներ: Հայ պատմիչների մոտ տվյալ թագավորը հայտնի է նաև Թօնոս (Մովսես Խորենացի) և Թովմոս (Թովմա Արծրունի) Կոնկողերոս անվամբ՝ «Թովմոս Կոնկողեռոս, որ կոչի յունարեն **Սարդանապաղոս՝ ամս Խ.**» (Թովմա Արծրունի, I, Դ): Ինչպես երևում է, Թովմոս Կոնկողերոսի կառավարման 40 տարին նույնպես շատ մոտ է Աշշուրբանապալի կառավարած 42 տարվան:

RUSLAN TSAKANYAN
(IOS)

THE LAST YEAR OF THE REIGN OF ASHURBANAPAL

This article is devoted to the problems of the last period of the reign of Ashurbanapal (669-627 B.C.). Relying on the historical evidences and sources the author concludes that Ashurbanapal reigned 42 years and died in 627 B.C.. Also discussed are the identification of Ashurbanapal and Kandalanu. As to the tradition of the identification of Ashurbanapal and Sardanapal, it should be noted that such view is not borne out by the facts and it is rejected by the author.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅՈՒՆՆԵՐ

1. Садаев Д., История древней Ассирии, М., 1979, с. 157.
2. Арутюнян Н., Некоторые вопросы последнего периода истории Урарту, Древний Восток, Е., 1976, N 2, с. 101 и прим. 14.
3. Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (Окончание), Вестник древней истории (այսուհետև՝ АВИИУ), 1951, N 3, с. 236, ինչպես նաև նույնի՝ Малая Азия и Армения около 600г. до н.э. и северные походы вавилонских царей, “Вестник древней истории” (այսուհետև՝ ВДИ), 1981, N 2, с. 47.
4. История древнего мира, т. 3, М., 1983, с. 39, որտեղ կարծիք է հայտնվում, թե իբր Բ. ա. 635 թվականին Աշշուրբանապալը զահագրկվել և արտորկվել է Խառան, ուր և մահացել է Բ. ա. 631 կամ 629 թվականին:
5. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 139, 183, 195 և 310:

6. Քույսան Ա., Տուն Թորգոմայ, Ե., 1998, էջ 31:
7. Хинц В., Государство Элам, М., 1977, с. 159.
8. Unger E., Babylon, die heilige Stadt, nach der Beschreibung der Babylonier, Berlin, 1970, XV.
9. Wiseman D., Chronicles of Chaldean Kings (626-556 B. C.) in the British Museum, London, 1956, p. 92. Նիպպուրի N 4016 արձանագրությունը առաջին անգամ հրատարակվել է 1996 թ.-ին Ջ. Ա. Բրինքմանի կողմից, տե՛ս՝ Brinkman J., The Latest Known Text Dated under Ashurbanipal, NABU, 1996, N 24, հոդվածը:
10. Oates J., The Fall of Assyria (635-609 B. C.), The Cambridge Ancient History, 1991, Vol. III/2, p. 167.
11. Յակևնյան Ռ., Թովմա Արծրունու նորբաբելոնյան արքայացանկը և նրա աղբյուրը, «Էջմիածին», Էջ., 2010, էջ 69-70:
12. Gadd C., The Harran Inscriptions of Nabonidus, Anatolian Studies, Vol. VIII, 1958, p. 35-92.
13. Boserup E., Population and Technological Change, Chicago, 1981, p. 168-182.
14. Oppenheim A., Ancient Mesopotamia, Portrait of a Dead Civilization, Ch., 1968, p. 169, 347; Bickerman E., Chronology of the Ancient World, Thames and Hudson, L., 1968, p. 18, այլը:
15. Brinkman J., Babylonia in the Shadow of Assyria (747-626 B. C.), CAH, 1991, Vol. III/2, p. 48-49.
16. Langdon S., Kandalanu and Ašurbanipal, Journal of the Royal Asiatic Society, 1928, p. 321-325.
17. Unger E., նշվ. աշխ., էջ 74-75:
18. Дьяконов И., АВВВУ, N 69, էջ 231, հղում 3:
19. Дандамаев М., Вавилонские писцы, М., 1983, с. 135-136.
20. Дьяконов И., АВВВУ, N 69, էջ 230-231, և հղում 4:
21. Lambert W., The Reigns of Ašurnasirpal II and Shalmaneser III: An Interpretation, Iraq, Vol. XXXVI, prt. 1/2, 1974, p. 105.
22. Brinkman J., նշվ. աշխ., էջ 61:
23. Oates J., նշվ. աշխ., էջ 171.
24. Grayson A., Assyria 668-635 B.C.: The Reign of Ashurbanipal, CAH, 1991, Vol. III/2, p. 142-161; Wiseman D., CCK, էջ 89-92:
25. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., 1986, II, 150:
26. Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Ե., 1981, I, ԺԹ, ԻԱ(ԻԲ); Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմություն տանն Արծրունեաց, Ե., 1985, I, Դ:
27. Դիողորոս Սիկիլացի, Պատմական գրադարան, թրգ. Ս. Կրկյաշարյանի, Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, 14, Ե., 1985, II, 23-28: